

“OH OOR O HOOR”

Hoe Lucebert muziek maakte van taal

Marc van Oostendorp

De dichter Lucebert dankt zijn reputatie voor een groot deel aan de muzikaliteit van zijn werk, die vooral doorklonk in zijn eigen voordracht. Waarin zit 'm die welluidendheid precies? Met een hedendaagse computer kan het begin van een antwoord worden gevonden.

Veel regels in de *Verzamelde gedichten* van Lucebert (1924-1994) zijn moeilijk in je eigen woorden na te vertellen: “allen die zonder licht leven / de in ijzeren longen gevangen libellen / hebben van hard stenen horloges / de kracht en de snelheid”. Het is een raadsel wat het betekent, maar het snijdt door merg en been. En nog mooier zijn zulke woorden in de voordracht van de dichter zelf, zoals te horen is op de cd *Herfst der muziek*.

Waar komt dat door? De wetenschap heeft daar nog geen antwoord op, al is over weinig twintigste-eeuwse Nederlandse dichters zo uitvoerig geschreven als over Lucebert, en al wordt zijn muzikaliteit vaak genoemd. Een “luisterdichter” noemt de Amsterdamse hoogleraar Thomas Vaessens hem, en hij citeert regels als “mijn gedichten zijn gevormd / door mijn gehoor” en “oh oor o hoor”. “Als Lucebert zijn gedichten voorlas,” schrijft de essayist Rudy Kousbroek, “hielden de klokken op met tikken.” Maar het raadsel waarom zo veel onbegrijpelijks toch zo mooi kan zijn, is nog lang niet ontsluit.

Gummikoker

In de jaren vijftig deed de neerlandicus Paul van Caspel een origineel onderzoek. Anders dan zijn collega-literatuurwetenschappers bestudeerde hij niet Luceberts teksten. In plaats daarvan onderwierp hij hem en andere ‘experimentele’ dichters, zoals Remco Campert en Gerrit Kouwenaar, aan proefjes in een fonetisch laboratorium. Van Caspel meende dat de zogenoemde Vijftigers lichamelijke poëzie schreven, waarin je de eigenaardigheden van hun lichaam kon terughoren. Zo hees hij hen in een gummikoker om hun ademhaling te meten en deze te vergelijken met de gemiddelde lengte van hun versregels. Ook liet hij hen gedichten voordragen om ondertussen op een ‘roetband’ – een papieren strook waarop een machine met roet geluidssignalen registreerde – de toonhoogte

van hun stem vast te stellen en sloot hij hen op in een stille kamer waar ze alle woorden die in enkele minuten in hen opkwamen moesten zeggen om hun ‘oorspronkelijkheid’ objectief te kunnen bepalen.

Van Caspel schreef een boek over de resultaten van zijn onderzoek, *Experimenten op experimentelen* (Uitgeverij Holland, 1955), maar veel inzicht in de poëzie leverde zijn gesjouw met “kathodestraaloscillografen” en “gordelpneumografen” niet op. Misschien heeft zijn onderzoek om die reden lange tijd geen vervolg gekregen; bovendien zijn veel letterkundig onderzoekers meer op de persoon van de auteur of de inhoud van de tekst gericht dan op de klank.

Inmiddels zijn in een doorsnee-laptopcomputer geavanceerdere technieken verwerkt dan in het professionele laboratorium dat de onderzoeker vijftig jaar geleden ter beschikking stond. Het is tijd voor een nieuwe poging: hoe kan taal muziek maken? Wie Luceberts voordracht nauwkeurig beluistert, merkt

Onder de medeklinkers zijn bij Lucebert onder andere de n, m en v favoriet – dat zijn klanken die je gemakkelijk lang aan kunt houden: [mmmmm].

hoe nauwkeurig de dichter elke medeklinker uitspreekt. Niets laat hij weg – zelfs niet de slot-*n* in *allen*, *leven*, *longen* en *libellen*, terwijl je dat vanwege zijn licht Amsterdamse accent wel zou verwachten. Wie nog nauwkeuriger luistert, hoort bovendien hoe langgerekt die medeklinkers zijn, vaak langer dan de klinkers waar ze omheen staan.

Fonetisch schrift

De Vijftigers zetten zich af tegen de vooroorlogse poëzie die gebruikmaakte van geijkte middelen om een gedicht welluidend te maken, zoals een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen – het metrum. Nu wordt de klemtoon van een woord vooral hoorbaar in de klinkers: een beklemtoonde lettergreep heeft een klinker die langer

Foto: Chris van Houts
Lucebert (1924-1994).

is en luider en hoger klinkt. De muzikaliteit van eerdere gedichten was dus voor een belangrijk deel een kwestie van klinkers. Ik denk dat Luceberts welluidendheid juist gedragen werd door zijn medeklinkers.

Om die gedachte hard te maken, zetten we de computer in. Op internet staan twee van Luceberts vroegste bundels in hun geheel als digitale bestanden (zie het kader 'Zelf experimenteren', op de volgende bladzijde). We kunnen ze gebruiken als een steekproef van Luceberts poëzie om klinkers en medeklinkers te tellen. Daarvoor moeten die teksten eerst worden omgezet in een fonetisch schrift – de twee letters *ch* in *licht* staan voor één *g*-klank en om die laatste is het ons te doen – maar dat kan de computer automatisch met behulp van een grote databank met miljoenen Nederlandse woorden die ook al op internet te vinden is. Nadat dit eenmaal gedaan is, kunnen we gaan tellen hoe vaak iedere klinker en medeklinker voorkomt, en dit vergelijken met het gewone Nederlands.

Slaap

Nu blijkt er iets opmerkelijks. Onder de medeklinkers zijn bij Lucebert onder andere de *n*, *m* en *v* favoriet – dat zijn klanken die je gemakkelijk lang aan kunt houden: [mmmmm]. Medeklinkers die je niet zo makkelijk lang kunt aanhouden, zoals de *p* en de *k*, komen bij Lucebert juist minder voor dan in de dagelijkse omgangstaal. Bij klinkers zien we het omgekeerde: relatief korte klinkers als [è] en [ò] (van *Let* en *lot*) gebruikt de dichter vaker, en relatief lange klinkers als [oo] en [aa] (van *loot* en *laat*) minder vaak. Rekenkundig lijkt Lucebert dus inderdaad te streven naar langere medeklinkers en kortere klinkers.

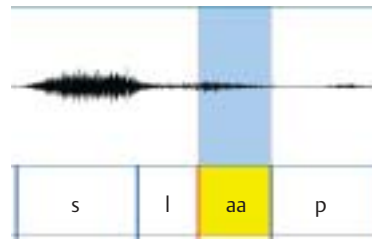
Ook de opnamen zelf kunnen we preciezer bekijken. Op internet zijn computerprogramma's te vinden waarmee wetenschappers spraaksignalen bestuderen. Het woord *slaap*, uitgesproken door een vrouw van 28, ziet er bijvoorbeeld zo uit als het in zo'n programma geanalyseerd wordt:

De golfvorm bovenaan geeft de relatieve luidheid aan; eronder is het woord verdeeld in de vier klanken *s*, *l*, *aa* en *p*. Duidelijk is te zien dat de klinker *aa* veel luider is dan de overige klanken. Verder duren de *s*, de *aa* en de *p* alle drie ongeveer even lang, en is de *l* een stuk korter dan de andere klanken.

Op de cd *Herfst der muziek* staan drie opnamen van het gedicht 'er is alles in de wereld het is alles'. Lucebert heeft dat gedicht in de jaren tachtig twee keer in de studio opgenomen en een keer op een podium. Het eerste wat opvalt bij het meten van de relatieve lengtes, is hoe consequent hij in zijn voordracht was. Wie op een podium voor een zaal met mensen staat, spreekt vanzelf wat langzamer dan wie alleen voor een studiomicrofoon zit, en daarin was Lucebert geen uitzondering. Maar de versnellingen en de vertragingen die de dichter in zijn spraak aanbracht, waren steeds tot in detail hetzelfde.

Die opnamen kunnen we ook weer in de computer stoppen om het geluidssignaal te bekijken. Het laatste woord van het gedicht luidt *slaap* en ziet er voor een van de opnamen zo uit:

Ineens is het niet meer de *aa*-klank die het luïdst is: de meter slaat veel verder uit bij de *s*. Bovendien duren de *s* en de *p* een stuk langer dan de klinker, die zelfs nauwelijks langer is dan de *l*. Het aandeel van de medeklinkers is in dit woord dus veel groter dan in het 'gewone' Nederlands. Wat, tot slot, ook nog opvalt, is dat in de grafiek bovenin bij Lucebert aan het eind van de *p* een duidelijkere uitslag te zien is: ook de slotklank laat hij duidelijk horen.

Aftelrijmpjes

Ik heb het voorbeeld *slaap* gekozen omdat het extreem is en daardoor duidelijk, maar het illustreert wel een algemener beeld: Luceberts medeklinkers zijn langer dan die van andere sprekers. In andere

LUCEBERT

Lubertus Swaanswijk (1924-1994) was een dubbeltalent dat onder het pseudoniem Lucebert als beeldend kunstenaar en als dichter beroemd werd. De dichter zelf sprak zijn naam uit als [loetsjebert]: *luce* is een Italiaans woord voor 'licht', zoals *bert* daar een Germaans woord voor is.

Zijn dichtwerk valt onder te verdelen in twee perioden: in de jaren vijftig verscheen onder andere de bundels *Triangel in de jungle* (1951), *Apocrief / De analfabetische naam* (1952), *Van de afgrond en de luchtmens* (1953) en *Val voor vliegendod* (1959). Daarna publiceerde Lucebert lange tijd geen nieuwe poëzie meer, tot in 1981 de bundel *Oogsten in de dwaaltuin* verscheen. Tot aan zijn dood publiceerde hij vervolgens nog enkele bundels. Het meeste dichtwerk is samengebracht in *Verzamelde gedichten* (De Bezige Bij, 2003); op de cd *Herfst der muziek* (De Bezige Bij, 2003) staan opnamen. Kort proza is verzameld in *Kalm aan kinderen, er komt nog wat bij* (De Prom, 2004). De dichter kreeg voor zijn gehele oeuvre in 1965 de Constantijn Huygensprijs, in 1967 de P.C. Hooftprijs, en in 1983 de Nederlands-Belgische Prijs der Nederlandse letteren.

ZELF EXPERIMENTEREN

Voor het in dit artikel beschreven onderzoekje is, afgezien van de cd *Herfst der muziek* (Bezige Bij, 2003), alleen gebruikgemaakt van hulpmiddelen die gratis via internet kunnen worden gedownload. De teksten van de bundels van Lucebert komen van www.dbnl.org. Ze kunnen automatisch in fonetisch schrift worden omgezet met behulp van de woordenlijsten op de website Celex, al is hier wel enig taalkundig en computerkundig inzicht voor nodig (www.ru.nl/celex).

De fonetische analyses zijn uitgevoerd met behulp van het programma *Praat* (www.praat.org). Dit programma, het populairste dat er wereldwijd is voor fonetische analyses, is gemaakt door de Nederlandse fonetici Paul Boersma en David Weenink en wordt door hen ook gratis ter beschikking gesteld.

opnames blijkt hij daar subtiel gebruik van te maken. Het gedicht 'horror' begint bijvoorbeeld met een regel die een duidelijk metrum heeft:

savonds gaat heer horror uit

Er zijn veel regels met zo'n patroon: een beklemtoonde lettergreep gevolgd door een onbeklemtoonde, gevolgd door weer een beklemtoonde, enzovoort. In totaal staan in zulke regels vier beklemtoonde lettergrepen en vier onbeklemtoonde: pá-dam pá-dam pá-dam pá-dam. Veel kinderliedjes en aftelrijmpjes hebben zo'n zelfde dreun: 'Schipper mag ik overvaren?', 'Boer wat zeg je van mijn kippen?', 'Schuitje varen, theetje drinken'.

Op papier ontbreekt er aan de regel van Lucebert een lettergreep: het eindigt op het beklemtoonde *uit*. Maar in de opname blijkt iets anders: de dichter spreekt de slot-*t* heel precies en duidelijk hoorbaar uit, en last tussen de *ui* en deze medeklinker zelfs een korte pauze in, zodat de medeklinker precies klinkt op de plaats van de laatste *dam* in *pá-dam*: 'sá-vonds gáát-heer hór-ror úi-t'.

Heeft Lucebert beseft dat hij zijn medeklinkers zo'n prominente plaats gaf? We kunnen het hem niet meer vragen. Wel weten we in ieder geval dat ook niet-dichters kunnen verschillen in de gemiddelde lengte die ze aan klinkers en medeklinkers geven – oud-premier Lubbers maakt bijvoorbeeld zijn medeklinkers langer dan de meeste andere mensen. Waarom de ene persoon dat doet en de andere niet, is onbekend; het lijkt een toevallige eigenschap te zijn van individuen. Misschien maakte Lucebert onbewust gebruik van zijn eigenaardigheid om zijn gedichten een eigen toon te geven. Dat was immers indertijd ook de gedachte van Paul van Caspel.

Hebben we het raadsel van Luceberts muzikaliteit hiermee ontsluit? Het is niet waarschijnlijk dat iemand die besluit voortaan extra aandacht aan zijn medeklinkers te besteden, onmiddellijk even indrukwekkend dicht. Bovendien: waarom lang en nauwkeurig uitgesproken medeklinkers zo'n effect zouden hebben op de lezer, dat blijft ook na alle metingen even raadselachtig als Luceberts gedichten. ●

TAALTEST

Taaladviesdienst

A. Test uw spelling-kennis

- a. abacadabra
b. abakadabra
c. abracadabra
d. abrakadabra
- a. a.s. maandag
b. as. maandag
c. as maandag
- a. fysiologisch
b. fisyologisch
c. fysiologisch
- a. jijen en jouen
b. jijen-en-jouen
c. jijen en jouwen
d. jijen-en-jouwen
- a. manevreren
b. manoevreren
c. manoevreren
d. manoevreren
- a. Y-splitsing
b. y-splitsing
c. ysplitsing

B. Vergroot uw woordenschat

- belgitude*
a. Belgische mentaliteit
b. oude breedtegraad
c. plagerij
- efelide*
a. dichtvorm
b. eencellige
c. zomersproet
- fermate*
a. rustpunt in muziek
b. slot
c. woonboerderij
- zopilote*
a. Mexicaan
b. stinkvogel
c. volgeling

C. Zoek de fouten

- Vanover heel de wereld komen hordes touristen af op de

pittoresque Hollandse stad die de bakermat van het Delfts blauw is.

- Een heel ander verhaal is de Antwerpse diamanten industrie, traditioneel een bolwerk van chassidische joden, waar het gewone publiek vanwege veiligheidsredenen tenaauwernood toegang tot heeft.

D. Extra

Van welke woorden verandert binnenkort de spelling?
jood
kattekruid
pannenkoek

De antwoorden vindt u op pagina 179 van dit nummer. ●

(advertentie)

UNIVERSITEIT VAN TILBURG

FACULTEIT COMMUNICATIE EN CULTUUR

Meer weten over communicatie?

Maak kennis met onze opleidingen!

Bachelors en masters (ook na hbo)

- Bedrijfscommunicatie en Digitale Media
- Tekst en Communicatie
- Interculturele Communicatie

Donderdag 9 juni
13.00 – 16.00 uur

www.uvt.nl/studiekiezers
studievoorlichting@uvt.nl
(013) 466 2211